

MÁRIÁ NOVOTNA, *Die Bronzhortfunde in der Slowakei. Spätbronzezeit*, în colecția „Archaeologica Slovaca Fontes”, tom. IX, Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej Akadémie Vied, 1970, 136 p., 4 h., 21 fig. în text, 55 pl.

Autoarea, specialistă bine cunoscută pentru lucrările sale cu privire la unele tipuri de obiecte de aramă și bronz din Slovacia, tratează în volumul de față problema depozitelor de bronzuri din Slovacia, care interesează în mod deosebit și pe arheologii români, datorită legăturilor cu descoperirile de acest fel din Transilvania.

Meritul autoarei este că a reușit să adune la un loc în această lucrare cele peste 100 depozite de bronzuri din Slovacia, păstrate la muzeele din această provincie, precum și la cele din Praga, Budapesta și Viena, sau cunoscute necori, când s-au pierdut, numai din literatură, neputându-se reconstitui totdeauna cu exactitate inventarul lor.

Cercetînd personal depozitele din muzeele din Slovacia și folosînd lucrările privitoare la ele, scrise de J. Hampel, J. Eisner și de alți arheologi cehi și străini, autoarea reușește să întocmească o bună lucrare de sinteză, scoțînd în evidență datele mai importante privitoare la răspîndirea, tipologia și cronologia seriilor de depozite de bronzuri din această regiune din epoca bronzului pînă în Hallstattul C. În același timp, a acordat atenția cuvenită diferitelor centre de producere a obiectelor de bronz din Slovacia și regiunile vecine, inclusiv celui din Transilvania, direcțiilor și drumurilor de schimb ale acestor obiecte de bronz din centrele respective, precum și apartenenței culturale și cronologice a descoperirilor din Slovacia. Într-o anumită măsură a preocupat-o și problema mult discutată a cauzelor depozitării obiectelor de bronz, fiind, în general, de acord cu explicațiile lui M. Garašanin, potrivit cărora se deosebesc depozite îngropate în timp de neliniște, depozite-atelier și depozite votive. La rîndul lor, după autoare, frecvența și particularitățile depozitelor de bronzuri dintr-o regiune au depins de bogăția în minereuri de cupru și de interferențele de interes ale diferitelor populații din acea regiune. În schimb, numărul mare de arme din Bronzul tîrziu a fost determinat de creșterea pericolului din afară, deci și de necesitatea de apărare din acea perioadă. În funcție de aceste cauze, se pot stabili, după autoare, mai multe categorii de depozite, un

sau alta din explicații fiind valabilă pentru un număr de depozite și pentru un anume teritoriu.

În ceea ce privește seriile de bronzuri din Slovacia, autoarea le sincronizează cu cele din R. P. Ungară și Transilvania stabilite de A. Mozsolics, W. A. v. Brunn, M. Rusu și M. Petrescu-Dîmbovița, adoptînd pentru cele din Bronzul tîrziu și Hallstattul timpuriu sistemul cronologic al lui H. Müller-Karpe, cu fazele Bronz D (secolul al XIII-lea î.e.n.), Hallstatt A₁ (secolul al XII-lea î.e.n.), Hallstatt A₂ (secolul al XI-lea î.e.n.), Hallstatt B₁ (secolul al X-lea î.e.n.), Hallstatt B₂ (secolul al IX-lea î.e.n.) și Hallstatt B₃ (secolul al VIII-lea î.e.n.). Astfel, seriilor Koszider (Bronz B) și Dreveník—Blh (Bronz C) le corespund seriile Koszider și Forro—Velký Blh din R. P. Ungară, seriilor Oždany (Bronz C—Bronz D) și Buzica—Rimavská Sobota (Bronz D—Hallstatt A₁) seriile Opály din R. P. Ungară și Uriu—Domănești din Transilvania (ambele din Bronz D), seriei Martinček—Bodrog (Hallstatt A₁) seriile Kisapáti—Lengyeltóti din R. P. Ungară și Cincu—Suseni din Transilvania, seriei Komjatná (Hallstatt A₂) seriile Jászkarajenő—Uzavölgy din R. P. Ungară și Turia—Jupalnic din Transilvania, seriei Somotor—Lúčky (Hallstatt B₁) seriile Rohod—Szentos din R. P. Ungară și Moigrad—Tăuteu din Transilvania și seriei Istebné—Krásna Hôrka (Hallstatt C) seria Bîlvănești—Vinț din Oltenia și Transilvania. Deocamdată, nu au corespondențe în R. P. Ungară și Slovacia seriile Fizeșu Gherlei—Sîngeorgiu de Pădure (Hallstatt B₂) și Șomarțin—Vetiș (Hallstatt B₃) din Transilvania. În legătură cu analogiile citate din România, menționăm că depozitul de la Ilișeni, jud. Botoșani, nu provine din Transilvania, ci din Moldova, și se datează, după părerea noastră, mai cîrînd în Hallstatt A₁ decît în Bronz D.

Cu toate că adoptă sistemul cronologic al lui H. Müller-Karpe, autoarea consideră că în Bronzul tîrziu, așa cum este și subtitlul lucrării, se include și Hallstattul timpuriu, fazele Hallstatt B₁—B₃ din acest sistem. Indiferent de denumirea dată perioadei respective, prezintă interes faptul că acest sistem cronologic se aplică de autoare depozitelor de bronzuri de la sfîrșitul epocii bronzului și începutul Hallstattului din Slovacia. În schimb, pentru depozitele din Bronzul vechi s-a aplicat sistemul cronologic al lui P. Reinecke, iar pentru cele din Bronzul mijlociu acela al A. Mozsolics.

Din punct de vedere cronologic, autoarea, de acord cu Ks. și Z. Vinski, consideră că

datarea depozitelor nu trebuie să se bazeze pe ultimul tip de obiect de bronz, ci pe raportul cantitativ al tipurilor omogene contemporane. În această privință, în mod just, se scot în evidență dificultățile de datare ale unor depozite din Slovacia, situate cronologic la limita dintre Bronz C și Bronz D sau dintre Bronz D și Hallstatt A₁.

În ceea ce privește obiectele de bronz din depozitele din Slovacia, autoarea se ocupă numai de unele tipuri importante și caracteristice. Începe cu culturile, arătând că acest tip de unealtă apare pentru prima dată în depozitul de la Dreveník din Bronz C. Se afirmă că se cunosc culturi nedecorate și în faza Otomani III, citindu-se însă greșit articolul lui K. Horedt în *Nouvelles études d'histoire*, II, 1960, p. 322, fig. 8, în loc de K. Horedt, M. Rusu și I. Ordentlich, *Săpăturile de la Otomani (r. Harghita)*, în *Materiale și cercetări arheologice*, VIII, 1962, p. 322, fig. 8, 4. În afară de aceasta, se folosesc denumirile Ispánlák și Bardoc în loc de Spálnaca și Brăduț, iar Orșova este amintită în Transilvania, în loc de Banat. Relativ la analogiile citate din Transilvania pentru cultul cu plisc, care se întâlnește în număr mai mare în estul Slovaciei, considerăm că depozitul de la Sfăraș se datează mai curînd în Hallstatt A₁ decît în Bronz D.

În continuare, se discută originea, răspîndirea, cronologia și analogiile diferitelor tipuri de obiecte: săbii, îndeosebi tipul Liptov; coifuri, accentuîndu-se asupra influențelor reciproce și a legăturilor dintre exemplarele din Slovacia cu cele din centrul Europei și Egeea; scuturi, produse și în centrul Europei, în legătură cu influența culturilor sudice, în special miceniană; fibule, mai ales de tip *Posamenterie*; ace, dintre care unele cu analogii în Caucaz; diademe, a căror semnificație nu este încă elucidată și vase de bronz, după clasificările mai noi ale lui H. Thraene.

Pe cît i-a fost posibil, autoarea s-a străduit să precizeze și culturile cu care se pot pune în legătură depozitele din Bronzul tîrziu și Hallstattul timpuriu din Slovacia, ca de exemplu, culturile Pilyiny pentru depozitele din estul Slovaciei, Velatice și mai tîrziu Podoli, pentru cele din sud-vestul Slovaciei și Lausitz pentru acelea din văile inferioară și mijlocie ale Văhului, ș.a.

În concluzie, pentru a se evidenția mai bine locul pe care-l ocupă în metalurgia bronzului la sfîrșitul epocii bronzului și începutul Hallstattului centrul din Slovacia, se compară cu cel din Transilvania, arătînd că acesta din urmă îl depășește atît prin numărul mult mai mare de depozite, evaluat după M. Rusu în 1963 la 250 și în realitate astăzi depășind 330, cît și prin cantitatea pieselor din depozitele de fragmente. În legătură cu această din urmă problemă, este suficient să menționăm că în

timp ce depozitul-turnătorie de la Uioara din Transilvania conține 5 812 piese în greutate de 1 100 kg, depozitul de fragmente de la Bodrog, care este cel mai mare de acest fel din Slovacia, este constituit doar din 284 obiecte, în greutate neprecizată de autoare.

În schimb, în ceea ce privește frecvența depozitelor pe faze, autoarea remarcă asemănarea depozitelor din Transilvania cu cele din R. P. Ungară și Slovacia, în sensul că cele mai multe datează din Bronz D pînă în Hallstatt B₁ inclusiv.

În afară de acestea, autoarea, ținînd seama de răspîndirea geografică a depozitelor din Bronz D și Hallstatt A₁ la granițele Slovaciei cu R. P. Ungară și U.R.S.S., consideră că centrele de producere a obiectelor de bronz din aceste din urmă regiuni au impulsinat metalurgia bronzului din sud-estul Slovaciei. În legătură cu această problemă, nu ar fi fost lipsit de interes să se fi stăruit și asupra legăturilor pe care le prezintă la sfîrșitul epocii bronzului descoperirile de bronzuri din nord-vestul Transilvaniei cu cele din nord-estul R. P. Ungară și din R. S. S. Ucraineană, asupra cărora a atras atenția încă din 1938 I. Nestor în lucrarea sa din *Marburger Studien*, privitoare la topoarele de luptă cu disc pe ceafă.

De asemenea, în ceea ce privește problema originii materiei prime, tratată sumar de autoare la sfîrșitul concluziilor sale, ar fi fost indicat să se refere și la analizele chimice sau spectroscopice ale bronzurilor din Slovacia, despre care nu se amintește nimic în lucrare.

Deosebit de util este repertoriul depozitelor de bronzuri din Slovacia, în care se prezintă, în ordine alfabetică, indiferent de cronologie, depozitele din Bronzul tîrziu și Hallstattul timpuriu din Slovacia. Pentru fiecare depozit din muzeele din Slovacia se dau condițiile de găsire, numărul pieselor și descrierea lor, locul unde se află și literatura respectivă, îndeosebi aceea de bază, cuprinzînd informațiile esențiale asupra descoperirilor de acest fel. În schimb, pentru depozitele din colecțiile particulare și muzeele din străinătate se menționează principalele caracteristici și literatura de bază.

La fel de utile sînt și planșele cu fotografii și desene de la sfîrșitul lucrării, cuprinzînd ilustrația completă sau parțială a unor depozite din bronzul tîrziu și Hallstattul timpuriu din Slovacia.

În felul acesta, lucrarea de față, prin conținutul și ilustrația ei, reușește să dea o imagine destul de completă a depozitelor de bronzuri din Slovacia din perioada respectivă, fiind deosebit de utilă tuturor acelor care se interesează de această problemă.

M. PETRESCU-DÎMBOVIȚA

LÁSZLÓ BARKÓCZI, ANDRÁS MÓCSY, *Die römischen Inschriften Ungarns (RIU, I) 1. Lieferung Savaria, Scarbantia und die Limes-Strecke Ad Flezum — Arrabona*, 230 p., 132 fig. (foto) 261 d., Budapest, Akadémiai Kiadó, 1972

Cartea, pe care ne propunem să o recenzăm, este una dintre cele mai recente și moderne monografii epigrafice. Cei doi autori, L. Barkóczy și A. Mócsy, buni cunoscători ai istoriei provinciilor romane Pannonia Superior și Inferior, sînt remarcabile personalități, bine cunoscute în lumea oamenilor de știință, cu multe și valoroase studii și monografii privind epoca romană pe teritoriul R. P. Ungare și regiunile dunărene.

RIU, I (aceasta este abrevierea pe care o propun autorii pentru a fi folosită) este o redactare a unei părți din capitolul *Pannonia Superior* din CIL, III, început de Th. Mommsen acum un secol, și care va fi de un real folos pentru cea de-a doua ediție a acestei monumentale culegeri de inscripții latine.

Monografia RIU, I la p. 5, în *Cuprins*, indică pe pagini localitățile și numărul de ordine al inscripțiilor reproduse în lucrare. La p. 7—9, în *Prefață*, se arată pe scurt care este situația actuală de publicare a inscripțiilor și necesitatea apariției unei noi monografii epigrafice pentru teritoriul R. P. Ungare. Devine deci necesar publicarea unui *Corpus* modern, care să cuprindă toate inscripțiile pînă la cele recent descoperite, fiecare inscripție însoțită de un aparat critic, bibliografie, desen și fotografie, precum și indicarea pe hărți a locului de descoperire.

Acest prim volum al RIU-ului cuprinde inscripțiile din partea de nord-vest a R.P. Ungare, parte integrantă din provincia Pannonia Superior, care, după autori (p. 9), a cunoscut cea mai veche și intensă romanizare, cuprinsă acum în comitatele Vas și Győr-Sopron. Autorii anunță că în total vor fi patru sau cinci volume, din care în vol. II și III vor figura inscripțiile din comitatele Zala, Somogy, Baranya, Veszprém, Tolma, Komárom și Fejér, iar în ultimul volum vor figura numeroasele inscripții din Aquincum. Întreaga monografie va fi apoi încheiată cu un *Index epigrafic*, constituit ca volum aparte, aranjat probabil în maniera celui din *Corpus*.

Primul capitol (p. 13—139), redactat de A. Mócsy, cuprinde inscripțiile din *colonia Claudia Savaria* (nr. 1—122), la care au fost adăugate și inscripțiile din Muzeul din Szombathely și din colecțiile particulare, cu multă probabilitate provenite de pe teritoriul aceleiași *colonia*, după care urmează un număr de texte epigrafice a câtorva inscripții aflate în comitatul Vas (nr. 123—160).

La p. 13—15, A. Mócsy prezintă un scurt istoric al coloniei *Claudia Savaria*, care se găsește pe locul actualului oraș Szombathely (Steinamanger), arătînd că identificarea coloniei romane datează încă din secolul al XVII-lea, cînd au fost descoperite sanctuarul zeiței Isis, ruine de locuințe, străzile antice, construcții de canalizare și o parte din necropolă. La rangul de *colonia*, orașul a fost ridicat de împăratul Claudius, de la care își ia epitetul și ajunge la o mare dezvoltare în urma colonizării (*deductio*) de veterani ai *leg. XV Apollinaris*, cu sediul la Carnuntum. O mare înflorire cunoaște orașul Savaria începînd cu epoca Flavilor și pînă în anii împăraților din dinastia Severilor, din care timp datează cele mai numeroase inscripții. În secolul al IV-lea la Savaria își avea reședința *Praeses Pannoniae Primae* și tot din această vreme datează cîteva importante monumente epigrafice creștine (nr. 76—86). Pe la mijlocul secolului al V-lea, Savaria mai este încă amintită în *Chron. Min.*, I, 301. În continuare se vorbește despre întinderea teritoriului coloniei, hotarele teritoriului, drumurile care o legau de alte centre ale Pannoniei Superior, ca scurta prezentare să se încheie cu istoricul cercetărilor și preocupărilor epigrafice în această parte a R. P. Ungare.

În p. 16—139 se trece la publicarea inscripțiilor descoperite la *Savaria* și în împrejurimi, atît cele provenite din descoperirile vechi cit și din descoperirile mai noi sau din ultimii ani, însumînd un total de 160 de texte epigrafice latine. Se începe cu inscripțiile a căror descoperire este sigură a fi *Savaria*, apoi cele din colecțiile particulare și din Muzeul din Szombathely (nr. 1—122) și, în sfîrșit, după localități, cele descoperite în comitatul Vas (nr. 123—160), care ar corespunde cu *territorium* al orașului antic. Inscripțiile sînt grupate după criteriile folosite în CIL: 1° inscripții sacre; 2° inscripții cu numele împăraților și onorare; 3° inscripții funerare.

Capitolul II (p. 140—191), redactat de L. Barkóczy, cuprinde inscripțiile descoperite în *Municipium Flavium Scarbantia*, în 13 localități din imediata apropiere și cele aflate în Muzeul din Sopron (nr. 161—234). În p. 141—142 se face un scurt istoric al municipiului *Flavium Scarbantia*, care de multă vreme a fost identificat pe locul unde se găsește localitatea medievală și modernă Sopron (Odenburg, în latina medievală *Sempronium*). Localitatea romană exista pe timpul împăratului Tiberius, se dezvoltă în urma colonizării cu veterani proveniți din mai multe legiuni, ca în timpul Flavilor să obțină calitatea de *municipium*. O mare înflorire a orașului se constată în primele două secole ale e. n., din care timp datează cele mai multe inscripții și continuă a exista încă în epoca tetrarhiei. În epoca romană tîrzie, orașul este fortificat cu un zid de

apărare; nu lipsesc nici dovezile de viață creștină. Teritoriul orașului *Scarbantia* este marcat de diferite descoperiri arheologice și de inscripții și autorul încearcă să limiteze această întindere. Prezentarea se încheie cu un scurt istoric al cercetărilor epigrafice.

În paginile următoare (143—191) se trece la publicarea tuturor inscripțiilor descoperite la *Scarbantia* și pe teritoriul ei, însumând un total de 74 texte epigrafice (nr. 161—234).

În ultimul capitol, redactat tot de către L. Barkóczi, figurează inscripțiile aflate pe *limes*-ul Dunării panonice, cu localități mai importante: *Ad Flexum* (Mosonmagyaróvár, Ungarisch-Altenburg), *Quadrata* (Lébény-Barát-földpuszta) și *Arrabona* (Győr, Raab, Iaurinum în latina medievală). Se face și aici o scurtă prezentare istorică a localităților și a regiunii în epoca romană, după care se trece la publicarea inscripțiilor, în total 46 de texte epigrafice (nr. 235—284), aranjate pe localități, cele mai numeroase fiind cele descoperite la *Arrabona* (nr. 240—273). În totalitate, monografia însumează 284 de texte epigrafice, iar volum se încheie cu un tabel privind concordanțele dintre CIL, III și RIU, I, după care urmează 67 de pagini cu fotografiile monumentelor cu inscripție.

Textele epigrafice din RIU, I se pot împărți în trei categorii: 1° inscripții publicate în CIL, III și azi dispărute; 2° inscripții publicate în CIL, III și în alte diferite monografii sau reviste, existente azi și care au permis de a fi din nou controlate și a căror lectură a putut fi ameliorată sau, acolo unde era cazul, corectată; 3° inscripții care nu au fost încă publicate, acestea nu prea multe, de-abia în număr de nouă (nr. 69, 201, 207—210, 214, 218, 233). Cele cunoscute în CIL, III, și dispărute, au fost republicate așa cum au apărut în *Corpus*, la cele mai multe fără schimbări sau intervenții, cu textul explicațiile și aparatul critic al lui Th. Mommsen și a continuatorilor și numai în rare cazuri a intervenit autorii; pentru cele existente s-a dat pe pagina alăturată câte un desen, iar pentru majoritate câte una sau chiar două fotografii, de cele mai multe ori bine executate și care permit a se controla lectura sau a se întrevedea și alte posibilități de întregire. În ce privește inscripțiile sacre, spre deosebire de CIL, ele au fost inserate nu în ordinea ierarhică a divinităților, ci în ordinea alfabetică; astfel, inscripțiile din Savaria încep cu dedicații către *dei Augurales*, *Fatae*, *Hercules* și apoi se ajunge la *I.O.M.* etc. Un alt merit al lucrării este că se indică cu toată precizia și exactitatea posibilă locul de descoperire a inscripției sau unde se află, cu localitatea, strada (denumirea nouă și cea veche), numărul casei în trecut și în prezent, denumirea exactă a locului în limba maghiară și germană, materialul și dimensiunile monumentului. Putem deci afirma

că RIU, I este un volum dintre cele mai bine pregătite și prezentate privind inscripțiile din nord-vestul R. P. Ungară și care poate servi drept exemplu pentru o asemenea publicație.

Fată de o astfel de muncă, atât de îngrijită și atât de bine dusă la bun sfârșit, multe observații nu se pot aduce. Ne luăm totuși îngăduința de a face o remarcă generală și anume, că în ce privește întregirea sau lectura anumitor cuvinte din inscripții nu este peste tot egală; la unele texte se dau prea multe întregiri, fără a necesita acest lucru, uneori chiar lectura întregii inscripții, la altele puțin sau deloc, deși, datorită caracterului lapidar al unora, se cerea să se facă. În privința desenelor — care reproduc în mod riguros numai trăsăturile literelor, omițându-se diferite alte urme sau trăsături de lovire ce pot duce la confuzii sau lecturi eronate — ele sînt bine executate și deci foarte utile, totuși, ca în cazul inscripției nr. 15, spărtura pietrei se confundă cu linia literei N, așa încît în loc de SIDI se poate citi SNDI. Iarși în ce privește desenele, nu întotdeauna se poate vedea unde începe și unde sfârșește textul epigrafic, cantitatea rîndurilor sau a lacunelor. Credem apoi că era necesar ca pentru inscripțiile funerare, care, datorită anumitor formule, se pot data pe secole sau jumătăți de secole, se putea trece aceasta în aparatul critic. Mai era necesar ca la p. 229—230, unde se face concordanța între CIL, III și RIU, I, să se fi făcut și concordanța cu *AnnÉp.*

Se mai pot adăuga și câteva puține observații de lectură pentru următoarele inscripții: nr. 1, cuvîntul din r. 7, din care a rămas numai STO sau CTO, ar putea fi *Augusto* (?), *Sancto* (?) sau *Victoriae* (?) (pe fotografie mai curînd însă STO); nr. 2 credem că s-ar putea întregi: *Fatis Tenati[a]/Rhodias pr(o)[s(alute)]?* / *Tenatia[e]* / *Dido[n]e f[il.]*, unde *Didon(a)e* ar fi, ca o extremă soluție, *tertia declinatio ad normam primae*; nr. 9 (numai după CIL, III, 4157) primele două rînduri i. O.M. IVI / /// C.L.M. ar putea fi *[I.] O.m. Iu[n/oni] re] g[i]nae* (?); nr. 41 r. 2 din desen nu reiese a fi QVIR ci numai QVI (poate în loc de *qui et* sau chiar pentru *Qui(rina)*), dar dacă gentili-ciul a fost *[Ul]pius*, atunci este greu a se accepta *Quirina tribus*; nr. 89 pentru r. 5—7 [*leg. XI*] III G. de / [*functo in expediti*] / [*one*], era necesară o explicație sau măcar o aproximativă datare; nr. 96 în r. 2 ar putea fi *scriba or[dinis]* (?); nr. 103 în r. 3 în loc de *p(ro) s(alute)* mai curînd *p(ro) s(e)*, cum bine a propus Z. Kádár și L. Balla, *Die römischen Steindenkmäler von Savaria*, Budapesta, 1971, p. 86, nr. 36, dar după fotografie ar mai rămîne spațiu pentru încă un S, deci *p(ro) s(e) [s(quisque)]* sau *p(ro) s(alute) [s(ua)]*; nr. 109, r. 5 APITONL ar trebui explicat dacă este *C]apitoni* sau altceva; nr. 110 *civ[i] Suro* și

cives [*Surus* numai ca fiind probabil, dar nu absolut sigur; nr. 120 pentru r. 1 este preferabilă varianta, propusă de L. Balla, *adversus hostes publico[s]*, în loc de cea propusă de J. Fitz, *curator operum*] *q(ue) publico[rum]*, căci S este sigur; în r. 1/2 *c[urator] coloniae Ael[ia]e Aug. I[talicensium]*, propusă de L. Balla, este greu de acceptat; r. 3 *curator viarum Clodiae Cassiae C[imoniae]*, propusă de A. Mócsy, credem că este singura posibilă; r. 3 AESACRII rămâne tot enigmatic; în r. 5/6 este preferabilă întregirea lui A. Mócsy, *ab imp. Vespasiano Caes.] Aug. et Tito [Caesare Aug. f.] coronis-] II aurea, m[urali] etc.*, ca fiind singura posibilă, decât cea propusă de L. Balla; nr. 124, r. 3 probabil că a fost FL. QVINTILLA; nr. 139, de ce nu se dă întregirea pentru M.A.S.? Este sau nu *M(ercurio) A(ugusto) s(acrum)?* (cf. Z. Kádár, L. Balla, *op. cit.*, p. 87, nr. 26); nr. 146, r. 10 rămâne neclarificat PROVINCIAEL; nr. 149 în r. 4 DOM. SERG. s-a omis *domicilium* și s-a scris numai *tribus* sau SERG. este *domicilium*?; nr. 157 r. 7/8 *Caesia Graeca* nu era necesar a fi explicat, căci reieșea din desen; nr. 167 în r. 3 nu se precizează cum a fost ligatură pentru antroponim și deci, dacă a fost ERANITVS sau ERNIATVS ori (r. 2/3) SERANITVS sau SERNIATVS?; nr. 174, r. 5 P.P. nu poate fi *p(ecuniae) p(ublicae)*, deoarece este scris între QVAES. și AEDILIS; nr. 175, r. 3/4 CALIA/EIYCE se propune a se citi *Call(i)ae* sau *Callaetice*; nr. 184, r. 1 mai curînd *Coma[gia] (?)*, gentiliciu cunoscut (CIL, III, 14997¹; VI, 2741, 16007; ILS, 6733) sau *Com[cia] (?)* pentru *Comatia*, gentiliciu atestat în Dacia (CIL, III, 1002, 1095, 1096, 7775) și chiar în Pannonia Superior (CIL, III, 14358²), decât *Comag[enia] (?)*, pentru care nu există nici spațiu disponibil; la nr. 206 trebuia să se indice anul miliariului, așa cum s-a procedat și în alte cazuri (nr. 253); la nr. 240 trebuia să se spună un cuvînt despre BALTI ET ARV/IEABVS (cf. Z. Kádár, *Die kleinasiatisch-syrischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn*, Leiden, 1962, p. 60) și nu numai o simplă trimitere; la nr. 248 trebuia să se dea data exactă, cu anul, luna, ziua, așa cum se face și în CIL; nr. 250 r. 6/7 *al[a] I Ulp(ia) Con[stantior(um)] (milliaria) c(ivi) p(raeest)* erau clare în textul epigrafic reproduș în desen, așa încît nu mai era necesară lectura; nr. 262 r. 4/5 TE/—ES a se completa prin *Te[r]es*, fie nume tracic, fie *Te[r]e(n)s*; la nr. 275 pentru *sig. leg. I Ad.--- qui est bello desiderat(o) et --- mil. leg. s.s. --- qui est bell(o) desiderato*, trebuia să se insiste sau măcar să se facă o trimitere la E. Ritterling, *RE*, XII, 1399; nr. 281, r. 2 VEX. ALP. C. ANTO, în loc de *v(eteranus) er al(a) p(rima) C(ontariorum) Anto(niniana)* este de preferat *vex(illarius) al(ae) p(rimae)* etc. (cf. K. Kraft, *Zur Rekrutierung der*

Alen und Kohorten an Rhein und Donau, Berna, 1951, p. 146, nr. 256), mai cu seamă că nu se indică vîrsta morții, el probabil fiind încă în viață și ar putea să fie individul din penultimul rînd, *M. Aur. Valerianus / sib. et suis vivi f.*

Terminăm recenzia insistînd asupra calităților de ordin științific al acestei admirabile monografii epigrafice, scrisă la un nivel modern și critic, constituind un util și practic aparat de lucru în domeniul epigrafiei latine.

NICOLAE GOSTAR

L. BALLA, T. B. BUOCZ, Z. KÁDÁR, A. MÓCSY, T. SZENTLÉLEKY, *Die römischen Steindenkmäler von Savaria*, sub red. A. Mócsy și T. Szentléleky, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971, 144 p., 191 fig., 3 h.

Vestigiile anticei Savarii au intrat de timpuriu în atenția savanților umaniști, fiind menționate încă în vremea lui Matei Corvin de către P. Ransanus și A. Bonfinius. De-a lungul secolelor, între cei care au inclus în lucrările lor inscripții și sculpturi sau au încercat să scrie istoria orașului roman de pe teritoriul actualului Szombathely figurează nume de prestigiu ale științei istorice și arheologice; A. Marsigli (Marsigli), Th. Mommsen, W. Lipp, A. von Domaszewski, W. Kubitschek, I. Paulovics.

Lucrarea de față are structura unei monografii, a cărei sursă principală, dar nu unică, o constituie monumentele de piatră ale Savariei, nefiind însă omise rezultatele cercetărilor arheologice care au dus la descoperirea lor, ca și la reconstituirea unor complexe. Fiecare capitol este semnat de autoriale căror preocupări predilecte converg către domeniul analizat.

În cap. I sînt menționate punctele în care au fost descoperite ruinele așezării, necropolele romane, monumentele arhitectonice găsite *in situ* sau reutilizate în construcțiile medievale. Prin cartarea acestora, cunoaștem dispunerea lor în Savaria și în *territorium*-ul ei.

În cap. II, cercetarea vieții social-economice, a etapelor de dezvoltare a orașului, este efectuată prin stabilirea unei cronologii cît mai exacte a inscripțiilor și mormintelor, cu sau fără referiri la viața economică propriu-zisă a orașului, printr-o analiză a elementelor ce oferă posibilitatea unor clasificări pe etnii. Fondarea coloniei și populația ei, pornind de la elementele autohtone celtice și continuînd cu veteranii din *Leg. XV Apollinaris* și colonizările ulterioare din diferite părți ale impe-